

Лекція 12-13. (Част. 1-2) **ІСТОРИЧНЕ КІНО НА СЛУЖБІ ТОТАЛІТАРИЗМУ. СРСР.**

Проблеми переосмислення історичного минулого задля ідеології тоталітарної держави активно вивчаються як вітчизняними, і зарубіжними дослідниками. У цій статті зроблено спробу розглянути основні тенденції репрезентації правителів Росії в історичній науці та кінематографі 1930-1940-х років. Як відомо, важливим компонентом більшовицької політики тривалий час була пропаганда світової революції. Дореволюційна Росія - «в'язниця народів», керована недалекокими і, здебільшого, «реакційними» правителями, - трансформувалася у свідомості на «колиску» світової революції.

В історичній науці головним виразником цієї точки зору був академік М. Н. Покровський, який теоретично обґрунтував гегемонію пролетаріату в класовій боротьбі та різко засуджував тих, для кого історичні зміни були результатом діяльності сильних особистостей. У міру зміцнення особистої влади Сталіна творці ідеології усвідомили, що звернення до досвіду формування централізованої держави в Росії відповідає завданням поточного моменту більшою мірою, ніж досвід революційних традицій. Крім того, особливу увагу логічно наголошувати на мудрих вождях, які ведуть за собою народ.

Школа Покровського (його оцінки історичного процесу в Росії і, зокрема, «великих особистостей вітчизняної історії» - Олександра Невського, Івана Грозного, Петра Першого та ін.) З середини 1930-х років зазнала гострої критики. Серед викривачів виявилися як його колишні учні - А. М. Панкратова, М. В. Нечкіна, А. Л. Сидоров, так і нещодавно з посилання В. І. Пічета, А. Н. Насонов, С. В. Бахрушин і Вчені старої школи, що випадково залишилися на волі, С. В. Юшков, К. В. Базилевич. Історична наука вкотре перетворилася на інструмент політичної маніпуляції. Їй ставилося в обов'язок підготувати теоретичну основу виправдання сталінського тоталітаризму. Усі дії та вчинки вождя мали підтверджуватись аналогами подвижницької діяльності великих предків.

З дореволюційного російського минулого було відібрано центральні постаті, діяльність яких співвідносилася з реаліями сталінського часу. На думку відомого дослідника сталінської епохи Є. Добренко, «Петро I мав представляти більшовицьку індустріалізацію, боротьбу зі зрадою та впроваджувати думку про прогресивність потужної централізованої держави. Іван Грозний також мав демонструвати історичну паралель сталінської епохи. Подібно до того, як Іван IV завершував об'єднання країни навколо Москви і приєднував "відкинуті раніше землі", Сталін напередодні і після війни повертав те, що було раніше відторгнуте в Росії; перед нечуваним терором в ім'я одноосібної влади та сильної - "на страх ворогам" - держави. Духи полководців також були потривожені в ім'я демонстрації національної сили».

У кінематографі "першою ластівкою" реалізації нового погляду на російську історію став фільм В. Петрова "Петро I", який прославляє образ ідеального вождя - реформатора, творця сильної держави. У картині простежується чіткий поділ героїв на «своїх» та «чужих». З одного боку, Петро і прихильники царя, яких підтримує народ (його персоніфікував Федько Умийся Грязю), з іншого - реакційні сили: внутрішні (мракобіс, «свинячі рила» з числа духовенства, бояри - прихильники царевича Олексія) та зовнішні (іноземні держави, бояться зміцнення Росії). У 1938 році вийшла друга серія фільму та епізоди, де Петро в муках і сумнівах відправляє Олексія на страту, сприймалися сучасниками стосовно своєї епохи: якщо цар заради блага держави стратить свого власного сина, то тоді як можна міркувати про помилування всяким троцькістам і зин цям?

З центральним конфліктом органічно пов'язані ключові епізоди фільму: Полтавська битва та морський бій при острові Гренгам, де Петро виступає як народний полководець, фундатор регулярної Російської армії. Якщо перемога під Полтавою змусила ворогів (зовнішніх та внутрішніх) насторожитися, то страта Олексія та розгром церковно-боярської опозиції сприяли остаточній перемозі у Північній війні. Тому пафосні монолози Петра I у фільмі (наприклад, «Я один за

всіх помолюся. Цей гріх я теж на себе візьму. За вітчизну живота свого не щадив. Людей не щадив. Воістину, скільки вже років у крові та поту вмиваємося. Широко було задумано, шкодувати було ніколи») створювали благодатний ґрунт для сталінського режиму.

Цікавим є трансформація образу Олександра Невського в 1930-і роки. На думку М. М. Покровського, князь не тільки не вважався національним героєм, але і був затаврований як «поплічник новгородської торгової буржуазії». Як зазначає В. Б. Шенк, «поряд з іншими історичними особистостями дореволюційної російської історії Олександр був повністю реабілітований в 1937 році і переродився у видатного діяча історії СРСР ». Одразу після екранізації першої серії фільму В. Петрова «Петро I» режисер Ейзенштейн за прямою вказівкою «вождя народів» отримав завдання розпочати роботу над «Олександром Невським». Академіки Ю. Готьє, Н. Граціанський, Б. Греков надали йому неоціненну допомогу в уточненні та виправленні історичних деталей у сценарії, який створювався в той час, коли дії фашистської Німеччини розбурхували всю Європу (у 1936-1937 роках - спроби Німеччини, Італії та Японії створили політичний союз для координації своїх дій, 1938-го - аншлюс Австрії, приєднання Судетської області).

У фільмі простежується історична паралель: Новгородська земля була стиснута ординським Сходом та тевтонським Заходом за аналогією з тим, що СРСР був стиснутий Німеччиною та Японією. Епізоди, що показують жорстокість тевтонців у поваленому Пскові, попереджають про звірства сучасних фашистів. Звісно, що крім зовнішнього ворога в сюжетну канву вписується і зрадник Твердило, який у заключних сценах буде відданий на поталу натовпу. Але головне, заради чого створювався фільм, - це образ народного вождя: він разом із рибалками тягне невід, безстрашно поводить з ординським намісником Хубілаєм і в кінному поєдинку мужицькою сокирою кидає тевтонського магістра.

Незабаром після виходу фільму в прокат С. Ейзенштейн сам сформулював думку про схожість між Олександром Невським і «вождем усіх народів»: «Якщо

міць народного духу зуміла так розправитися з ворогом, коли країна знемагала в кайданах татарського ярма, то не знайдеться такої сили, щоб скинути цю країну, що скинула всі ланцюги гноблення; країну, що стала соціалістичною батьківщиною, країну, що веде до небувалим перемогам найбільший стратег історії - Сталін».

Зрозуміло, за обставин, що склалися, ніяк не могла залишитися забутою особистість Івана Грозного, якого сам Сталін охарактеризував як мудрого правителя, «людини з сильною волею і характером, який проявив велику наполегливість для досягнення своїх цілей».

Визнаний фахівець у галузі історії російського Середньовіччя С. Б. Веселовський наполегливо доводив згубний вплив політики Івана IV на розвиток Москові, проте більшість його колег воліла виконувати замовлення влади. Як зазначав автор численних книг та статей про І. Грозного А. Л. Дворкін, «Бахрушин невпинно проводить все нові й нові паралелі між Іваном IV та Сталіним, приписуючи першому всі позитивні якості, які останній сприймає як свої власні. Іван був великим полководцем і стратегом талановитим дипломатом і неперевершеним державним діячем, здатним бачити далеко вперед».

Проте значно перевершили істориків у репрезентації позитивного образу Івана Грозного митці. Багато хто з них був відзначений високими державними нагородами за твори, які відразу після смерті Сталіна втратили свою актуальність. Випробування часом витримав лише фільм С. Ейзенштейна "Іван Грозний". І хоча трактування теми відповідало офіційній версії (цар-патріот, збирач російських земель бореться проти злісних і підлих ворогів), режисер при втіленні сталінського замовлення зумів піднятися над офіційною концепцією діяльності Івана Грозного, який досяг безмежної влади, але перетворився на глибоко нещасну людину.

Історична наука та історичні фільми сталінської епохи стали важливим фактором формування у населення необхідних влади уявлень про великих особистостей, наступником яких став Сталін. Подібні аналогії дозволяли реабілітувати дії влади заради могутності СРСР.

Ленін в Жовтні (1937):

<https://www.youtube.com/watch?v=WKY6wOqh6rk>

Ленін у 1918 р. (1939):

<https://www.youtube.com/watch?v=h9DuoJ6Tcrk>

Петро I (1937):

https://www.youtube.com/watch?v=BZ_uDrZhga0&t=6629s

Олександр Невський (1938):

<https://www.youtube.com/watch?v=EHKmIvGXuvE&t=3994s>

Суворов (1940):

<https://www.youtube.com/watch?v=jf0CSaQ4mE8&t=144s>

Олександр Пархоменко (1942):

https://www.youtube.com/watch?v=SrwI0_TZkio

Оборона Царицина (1942):

<https://www.youtube.com/watch?v=iPvb1yYHBZs&t=2262s>

Іван Грозний (1944):

<https://www.youtube.com/watch?v=jJmsV10MTJE&t=2490s>